

עפר עפר לא תתגאה

מאת יהודה ליבס

(דברים שנישאו ביום העיון שהתקיים במכון ון ליר בירושלים, ט' אדר תשס"ז, לרגל הוצאת הספר המוקדש לפרופ' רבקה הורביץ ז"ל: ספר רבקה: יהדות סוגיות פנים קטעים זהויות, בעריכת חביבה פדיה ואפרים מאיר, בהוצאת הספרים של אוניברסיטת בן גוריון בנגב)

שבועות אחדים לפני מותה של רבקה הזדמנו שנינו לטקס כלשהו. פתיחת הטקס התעכבה, ורבקה יצאה עוד לפני שהתחיל. כמדומה הייתי שהיא ממהרת למקום אחר, ויציאתה לא עשתה הרבה רושם. אך למחרת התקשרה אלי רבקה והסבירה במלים בוטות וארוכות מדוע יצאה. מסתבר שהיתה זאת יציאה הפגנתית במחאה על סידורי הביטחון הקפדניים שנערכו בכניסה, ושכללו חיפושים מדוקדקים במיוחד על הנכנסים, וזאת מאחר שבטקס צפוי היה להשתתף גם ראש הממשלה, שאחר להגיע, וגרם את העיכוב האמור בפתיחה.

בדבריה התקיפים קבלה רבקה על יחס זה כלפי המוזמנים, אנשי רוח ואקדמיה ישראלים, ועל היחס לראש הממשלה הנוכחי, שכמוהו איננה זוכרת מימי בן גוריון, שאליו היתה ניגשת בלי בעיות.

הופתעתי מדברים אלה שלא עלו על דעתי, ושכמותם אינני רגיל לשמוע מאחרים. כולנו איננו אוהבים בדיקות ביטחוניות, אבל אנחנו רגילים לקבל בלי טרזניה מה שאומרים לנו מלמעלה שכך צריך להיות (אגב גם רבקה לא זלזלה בצורך הביטחוני, אך עלה מדבריה שיש גם אפשרויות אחרות, ושהיא מעדיפה אופנסיבה על דפנסיבה).

הבאתי מעשה זה כי יש בו, דומני, כדי לאפיין את רבקה הורוביץ: אישיות חזקה, שאיננה נכנעת למוסכמות, ישירה, עצמאית, מחוספסת מעט אך כנה ואמתית.

נזכר אני בהקשר זה בדברי ר' חייא בזוהר, אחרי מותו של ר' שמעון בר יוחאי:

אשתתח רבי חייא בארעא ונשק לעפרא, ובכה ואמר עפרא עפרא כמה את קשי קדל, כמה את בחציפו, דכל מחמדי עינא יתבלון בך, כל עמודי נהורין דעלמא תיכול ותידוק, כמה את חציפא, בוצינא קדישא דהוה נהיר עלמא שליטא רברבא ממנא, דזכותיה מקיים עלמא אתבלי בך, רבי שמעון נהירו דבוצינא נהירו דעלמין, אנת בלי בעפרא, ואנת קיים ונהג

עלמא, אשתומם רגעא חדא ואמר, עפרא עפרא לא תתגאי, דלא יתמסרון בך עמודין
דעלמא, דהא רבי שמעון לא אתבלי בך... פתח רבי שמעון ואמר ייעול רבי חייא, וליחמי
בכמה דזמין קב"ה לחדתא אנפי צדיקיא לזמנא דאתי, זכאה איהו מאן דעאל הכא בלא
כסופא, וזכאה מאן דקאים בההוא עלמא כעמודא תקיף בכלא. (זוהר ח"א ד ע"א)

תרגום:

השתטח ר' חייא על הארץ, ונשק לעפר, ובכה ואמר: 'עפר עפר, כמה אתה קשה עורף,
כמה אתה בחוצפה, שכל מחמדי עין יבלו בכך, את כל עמודי האור של העולם תאכל
ותידוק, כמה אתה חצוף, בוצינא קדישא (= המאור הקדוש, כינוי לרשב"י), שהיה מאיר
את העולם, שליט שר ממונה, שזכותו מקיימת את העולם, מתבלי בך. את ר' שמעון, אור
המאור (נהירו דבוצינא) אור העולמות, אתה מבלה בעפר, ואתה קיים ומנהיג את
העולם?!' השתומם רגע אחד ואמר: 'עפר עפר, לא תתגאה, כי לא יימסרו בך עמודי
העולם, כי ר' שמעון לא מתבלה בך... פתח ר' שמעון (ממקומו בעולם הבא) ואמר:
'ייכנס ר' חייא ויראה עד כמה עתיד הקב"ה לשמח (או לחדש. במקור לחדתא) פני
הצדיקים לעתיד לבוא. אשרי מי שנכנס הנה בלא בוש, ואשרי מי שעומד בעולם ההוא
(הכוונה לעולמינו זה התחתון, ההוא מנקודת מבטו של מי שכבר נמצא בעולם הבא)
כעמוד תקיף בכול.

הלשון 'עפר עפר לא תתגאה', נשמע כלקוח מתפילה או פיוט, שעניינו לא העפר המכלה את
גופו של אדם, אלא דווקא ככינוי לבשר ודם עצמו, שיסודו מעפר. יתר על כן. איך יהיה עפר
קשה עורף? אין זאת אלה שהכוונה העיקרית היא לאותם שנמשלו לעפר, 'מי מנה עפר יעקב'.
גם הלשון 'מנהיג העולם', אינו מתאים לעפר כפשוטו, והוא מכוון בוודאי למנהיגים
בשר ודם, אך בוודאי כאלה שהם במדרגת עפר, בלי ייחוד אנושי אמת, כפי שאנו רואים הרבה
מסביבנו. ואנחנו, לבושתינו, מתבלים ומתבוללים בהם ובמעשיהם.
אך רשב"י, העמוד התקיף, אינו מתבולל בעפר, ואינו בוש ונכלם, אלא זוקף ראשו
כבן חורין, כפי שלמדנו:

זכאה דרא דרבי שמעון בן יוחאי שארי בגויה, זכאה עדביה בין עלאין ותתאין, עליה
כתיב אשריך ארץ שמלכך בן חורין, מהו בן חורין, דזקיף רישא לגלאה ולפרשא מלין
ולא דחיל, כהאי דאיהו בן חורין, ויימא מאי דבעיא ולא דחיל (זוהר ח"ג עט ע"ב).

תרגום:

אשרי הדור שרבי שמעון בן יוחאי שרוי בתוכו, אשרי גורלו בין עליונים לתחתונים, עליו
כתוב (קהלת י 17) 'אשרך ארץ שמלכך בן חורין'. מהו בן חורין? שנושא את ראשו
לגלות ולפרש דברים ואינו ירא. כמי שהוא בן חורין, ויאמר מה שמתבקש, ואינו ירא.

ועוד נאמר עליו באותו הקשר:

אמר רבי פנחס, עד לא ניכול, נשמע ממאריה דאורייתא מלה, דהא רבי שמעון כל מלוי
באתגלייא אינון, איהו גברא דלא דחיל מעילא ותתא למימר לון, לא דחיל מעילא, דהא
קודשא בריך הוא אסתכם ביה, לא דחיל מתתא, כאריה דלא דחיל מבני ענא (זוהר ח"ג
נט ע"ב – ס ע"א).

תרגום:

אמר ר' פינחס, לפני שנאכל, נשמע מבעל התורה דבר, שהרי ר' שמעון כל דבריו בגילוי
הם. הוא האיש שאינו ירא ממעלה ומטה לאומרם. אינו ירא ממעלה, שהרי הקב"ה
מסכים בו. אינו ירא ממטה, כאריה שאינו ירא מבני צאן.

רשב"י הוא סמל האדם, האדם כמו שראוי שיהיה. כפי שיסד הפייט, ר' שמעון לביא, בשיר
המפורסם בר יוחאי נמשחת: 'נעשה אדם נאמר בעבורך'. לשון זו לא נמצאת אומנם בזוהר,
ובעבר הצבעתי על מקור מסוים, בשולי הספרות הזוהרית שממנו למד לביא שהפסוק 'נעשה
אדם בצלמנו כדמותנו' (בר' א 26) נאמר בעבור רשב"י.¹ אך לביא יכול היה להסיק זאת גם מן
הרוח הכללית של סיפורי רשב"י הזוהריים: רשב"י הוא סמל לאנושות, לאדם שנברא בצלם
אלהים. וככזה ניצב הוא מול האל כמעט כשווה מול שווה, ומדבר אתו בלא מורא, בערך כמו
שמדבר הטיטן המורד כנגד זאוס במחזה פרומתאוס הכבול של אייסקילוס, אך בלי העוינות
המאפיינת את יחסייהם שם.

¹ ראה מאמרי 'בר יוחאי בשירו של שמעון לביא', קשת החדשה 5, סתיו 2003, עמ' 130-131.

במאמרי שבספר רבקה שלפנינו, מראה אני שדמותו של רשב"י היא העומדת ברקע התיאור הזוהרי על המיסטיקאי האידיאלי, שהיחס בינו לבין האל מתואר כהתעסקות של יחיד ביחיד. אם כך, הרי אפשר אולי להצדיק במקצת את חששו של האל, כפי שהוא מובע למשל בפירוש רש"י על הפסוק 'לא טוב היות האדם לבדו'.² האדם המיוצג בדמות רשב"י הוא כעין אלהות בתחתונים כפי שהקב"ה אלוה בעליונים. כדי להקל על עיכולו של רעיון זה יכול אני להביא מקבילה ידועה מן המדרש (שלא הבאתי במאמר), שקובע קביעה דומה לגבי יעקב אבינו,³ ומוסיף ואומר (בר"ר עז, א): 'מה הקב"ה כתוב בו (ישעיה ב) "ונשגב ה' לבדו" אף יעקב "ויותר יעקב לבדו" (בראשית לב כה)!'.

אלהות תחתונה זו, רשב"י, דומה לעמוד הנושא על גבו את הארץ (כזכור נקרא הוא עמוד גם בקטע שהובא לעיל, שבו מתלונן רבי חייא על עמוד האור העתיד לבלות בעפר), ובכך דומה הוא לאטלס, טיטן אחר במיתולוגיה היוונית. בנוסף להקבלה זו, עוסק אני במאמר שלפנינו, גם בעוד תמונה מיתולוגית המוסיפה עוד אספקט לדמות זו, של צדיק יסוד עולם. לדעתי רשב"י מתואר בזוהר גם בדמותו של התנין, או הנחש הקדמוני, שזנבו בפיו והוא מקיף את העולם כולו. הוא העולם שנברא כתוצאה ממלחמת האל באותו תנין, ועומד על ספיריו של לווייתן. יצור זה עדיין פעיל ופועל בו, וכל שבעים שנה מחולל רעש אדמה.

אדם כרשב"י איננו עבד של מציאות נתונה, אדרבא הוא יוצר המציאות ואחראי לה. הזוהר מלמדנו שאף ירושלים איננה קיימת אלא כפי שמצויה היא בראשו של רשב"י:

אתו רבי חייא ורבי יוסי אשתטחו קמיה ונשקו ידוי, ובכו ואמרו, גליפין עלאין ותתאין, זקפן רישא בגינך עבד קודשא בריך הוא ירושלים לתתא כגוונא דלעילא, עבד (רבי שמעון בר יוחאי) שורי קרתא קדישא ותרעוי, מאן דעייל לא עייל עד דיפתחון תרעין, מאן דסליק לא סליק עד דיתתקנון דרגין דשורי, מאן יכיל למפתח תרעין דקרתא קדישא, ומאן יכיל לאתקנא דרגין דשורי, דא רבי שמעון בר יוחאי דאיהו פתח תרעין דרזי דחכמתא, ואיהו אתקין דרגין עלאין, וכתוב יראה כל זכורך את פני האדון יהו"ה, מאן פני

² ראה מאמרי 'גלם בגימטריא חכמה', קרית ספר סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 1311.

³ בר"ר עט, ת. שם אף לא לגמרי מחזור מי בעליונים ומי בתחתונים.

האדון יהו"ה, דא רבי שמעון בר יוחאי, דמאן דאיהו דכורא מן דכורייא בעי לאתחזאה קמיה (זוהר ח"ב לח ע"א).

תרגום:

באו ר' חייא ו' יוסי, השתטחו לפניו (לפני רשב"י) ונשקו ידיו, ובכו ואמרו: צורות עליונות ותחתונות נושאות ראש בגללך. (בגללך) עשה הקב"ה את ירושלים של מטה בדמות של מעלה. עשה (נ"א + ר' שמעון בר יוחאי) את חומות עיר הקודש ושעריה. מי שנכנס אינו נכנס עד שיפתחו השערים. מי שעולה אינו עולה עד שייתקנו מדרגות החומות. מי יכול לפתוח את שערי עיר הקודש ומי יכול להתקין את מדרגות החומות? זה ר' שמעון בן יוחאי שפתח את שערי רזי החכמה, והתקין מדרגות עליונות. וכתוב (שמות לד כג) 'יראה כל זכורך את פני האדון ה', מיהו פני האדון ה', זה ר' שמעון בן יוחאי, שמי שהוא זכר שבזכרים צריך להיראות לפניו.

במשפט האחרון כלול לדעתי אף הרעיון שכל גבר בגברים עשוי למצוא את דמותו בדמות אותו רשב"י בן חורין. מדובר לא על סתם גבר, אלא על גבר בגברים, כלומר בעל תכונה מסוימת, שדומה שמצויה גם אצל אשה כרבקה הורביץ.

בשנים האחרונות, מאז פרישתה, נהגה רבקה לבוא לעתים לשיעורי הזוהר שלי. היא העשירה אותם בחכמה, והביעה התעניינות באישיותו של רשב"י. לפיכך הקדשתי לה מאמר זה, הנקרא 'מרעיש הארץ, יחידותו של רשב"י', הכלול בספר רבקה שלפנינו. שלא כשאר מאמרי הספר, מאמר זה נכתב ונמסר רק לאחרונה, אך לשמחתי רבקה הספיקה לקרוא ולאהוב אותו, וכנראה התאים לה מכמה בחינות.⁴

במאמר זה תמצא השלמה ניגודית למאמר 'המשיח של הזוהר', שכתבתי לפני שנות דור,⁵ ובו הוארה דמות רשב"י מצד אחר, כמי שמבקש חבורה ותיקון. שני הצדדים אכן קיימים

⁴ בגלל האיחור והדחיפות לא קראתי הגהות, והאותיות היווניות שמצויות פה ושם במאמר לא עברו, אלא השתבשו, ואני מתנצל על כך.

⁵ 'המשיח של הזוהר - לדמותו המשיחית של ר' שמעון בר יוחאי', ש. ראם (עורך), הרעיון המשיחי בישראל: יום עיון לרגל מלאת שמונים שנה לגרשם שלום, האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים, ירושלים תשמ"ב, עמ' 87-236.

בדמותו של רשב"י הזוהרית, ושניות זו אינה צריכה להתמיה, כי הולמת היא את הזוהר שהוא רב פנים וגוונים, ואף מרבה לדבר על השלמה והכרעה בין המידות המנוגדות, חסד ודין. המאמר ההוא התבסס במיוחד על אידרא רבא, עת האהבה, כפי שמעידים הגיבורים בפתיחה: התם יאות הוה למהוי דחיל, אנן בחביבותא תליא מילתא (זוהר ח"ג, קכח ע"א. תרגום: שם, באידרא דבי משכנא, ראוי היה לאדם להיות ירא, אנו כאן – באהבה תלוי הדבר), ואילו המאמר הנוכחי מבוסס בעיקרו על אידרא זוטא, מעמד פטירתו של רשב"י.

חביבה פדיה, שביקשה ממני לדבר היום, חשה שההבדל בין שני המאמרים משקף אולי גם שינוי מקביל אצל הכותב, אצלי, וביקשה שאומר על כך משהו, ואשתדל עתה למלא את בקשתה, בקיצור ואף במידת היראה. אני מתנצל על האופי האישי של הדברים הבאים, אך הוא נובע מבקשה זו.

לא אכחיש. כנראה הגיל עושה משהו, ואולי גם נוכחותו המוגברת של המוות. אפשר גם שבשלב זה של החיים כבר מוכהית קצת הכמיהה הנושנה להשתייכות חבורתית, ומתחזקת השלמה עם האופי והגורל, אולי קצת בנוסח שבדרך משה את יהודה: 'שמע ה' קול יהודה ואל עמו תביאנו ידיו', ואם זאת אי אפשר, אזי 'ידיו רב לו ועזר מצריו תהיה' (דב' לג 7).

אבל עניינים פרטיים כאלה, אופי וגיל, הם טפלים ומשניים. תמורה עמוקה יותר חוללה אצלי המציאות המדינית והתרבותית. הזדהות בסיסית עם מדינת ישראל וצבא הגנה לישראל היוותה יסוד קבוע ועמוק באישיותי והשקפותי מילדותי ועד לא מזמן. לא נעלמו ממני אומנם ליקויים ועוולות, אך ברקע תמיד נוכחת היתה האמונה, קצת ברוח הרב קוק, בתיקון שהולך ומתממש, בנקודה היהודית החבויה אצל הציבור בכללו, בסולידאריות ובאחוה, בגבורה ובמידת הביטחון, מלרע ומלעיל, שסופן לצאת בשלמות אל הפועל ולהבטיח סוף סוף את חיי העם היהודי ושלומו, את אחיזתו באדמתו ואהבתו אליה, את תרבותו, מורשתו ודתו, ואת הכבוד הראוי לו מצד עצמו ומצד הגויים, הקרובים והרחוקים.

כל זה נופץ באחת ביום עשרה באב תשס"ה, כשראיתי בבעתה בטלביזיה את טורי החיילים הצועדים בסך להרוס את יישובי גוש קטיף, רצועת עזה וצפון השומרון, להסגירם לידי האויב, תוך הסכמה או אדישות של רוב הציבור (שרבקה הורביץ לא נמנתה עמהם).

שברו את הכלים ויותר לא משחקים. הבנתי שאיכשהו גם אני מגורש מביתי ושהאמנתי במה שלא היה קיים, והרב קוק רימה אותי.

ואין זו אפיזודה שכבר עברה, אותה מחלה שנחשפה בהתנתקות וקיבלה בה עוד חיזוק ולגיטימציה, מוסיפה להכות ולהיגלות. בעיני ברור הדבר, גם אם לא ימצא כתוב כך בפסקי הדין על שחיתות של אנשי ציבור ובדוחות ועדות החקירה על מלחמת לבנון השנייה, שבגלל הרכבן והמנדט המצומצם לעבודתן, עשויות בעיקר לטשטש ולטייח. מה לעשות. אינני יודע לתת עצות וגם לא מה יהיה בעתיד. מכל מקום, לא חשכתי מכם את תשובתי לשאלה של חביבה, מדוע עתה אני נותן פחות אמון בתיקונא דחביבותא של המשיח של הזוהר, ויותר במרעיש הארץ.